

Fabian Tryl

Abdi-Hepa i jego stolica. Jerozolima w okresie późnego brązu

Historia Jerozolimy rozważana jest najczęściej w kontekście dziejów Żydów, którzy, budując swoją państwowość, uczynili z niej swoją stolicę. Miasto posiada jednak znacznie dłuższą historię sięgającą głęboko w czasy, zanim Izraelici pojawili się w Kanaanie. Ta część dziejów jest jednak znacznie trudniejsza do prześledzenia.

Początki i wczesna historia miasta są praktycznie niezbrane, co wynika przede wszystkim z braku źródeł pisanych – pozostaje jedynie zawodna analiza znalezisk archeologicznych. Sama nazwa Jerozolimy pojawia się najwcześniej w egipskich „tekstach przekleństw” z XX i XIX wieku przed Chrystusem w formie, którą należy prawdopodobnie odczytać jako *Rušalimum*. W XIV-wiecznych listach z Tell el-Amarna występuje jako *Urusalim*; podobnie w inskrypcji asyryjskiego Sennacheryba (VII wiek przed Chrystusem) – jako *Urusalimmu*. Wczesnohebrajską nazwą była *Jrûšālaïm* (lub *Jrûšālaïm*) pojawiająca się w Biblii hebrajskiej i LXX.

Etymologia nazwy jest niepewna, ale wywodzi się z języka zachodnich Semitów, łącząc w sobie dwa elementy – *jrw* i *šlm*, co można odczytywać jako „założenie (boga) Szalima”. Bóstwo to znane jest z licznych mitologicznych tekstów ugaryckich, gdzie występuje ono jako jeden z dwóch „wspaniałych i łaskawych bogów” – Szachar i Szalim. Źródłostowu nazwy miasta szuka się również w języku sumeryjskim – oznaczałoby wówczas „ufortyfikowane miejsce” z semickim dodatkiem „bezpieczne”¹.

Okresem, w którym dzieje Jerozolimy są nieco lepiej znane, jest koniec późnego brązu. Pojawiają się wówczas nieliczne źródła ukazujące sytuację w Kanaanie i samym mieście – są to słynne listy z Tell el-Amarna, stolicy heretyckiego faraona Echnatona. Książęta kananejscy pisali do niego prośby, petycje

¹ Por. G. A. SMITH, *Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A. D. 70*, t. 1, Jerusalem 1907, s. 254; B. MAZAR, *Jerusalem, the Early Periods and the First Temple Period, History*, [w:] *The New Encyclopedia of the Archaeological Excavations in the Holy Land*, t. 2, Jerusalem 1993, s. 698; F. TRYL, *Z dziejów Świętego Miasta I: Jerozolima przed Izraelitami*, „Roczniki Humanistyczne” 51 (2003) nr 1, s. 29-40.

i donosy, zwracając się do niego jako do swego zwierzchnika i Pana (przez wielkie P) oraz referując mu bieżące wydarzenia polityczne w regionie.

Przed pojawieniem się Izraelitów niewielki kraj, jakim był Kanaan, podzielony był na miasta-państwa, których powierzchnia najczęściej nie przekraczała kilkunastu kilometrów kwadratowych. Każde z nich jako swoje centrum posiadało osadę miejską ulokowaną w możliwie korzystnym położeniu względem pobliskich szlaków handlowych, lądowych lub morskich. Miasta te jako centra administracji, rzemiosła i handlu otoczone były wioskami oraz wspólnotami półosiadłych pasterzy, którzy dostarczali zasoby ludzkie, surowce oraz produkty niezbędne do egzystencji państw-miast². Sami mieszkańcy takiej „stolicy” również zajmowali się przede wszystkim rolnictwem.

Obszar Kanaanu pozostawał w strefie wpływów i władzy Egiptu. Obok starych kananejskich miast-państw Egipcjanie zorganizowali sieć miast garnizonowych dla zarządu terytorium, które znajdowało się pod ich władzą. Na południowym wybrzeżu były to Gaza i Joppa oraz Ullasa i Sumur na północy. Jedno lub dwa centra ulokowane były na głównym szlaku karawanowym łączącym Mezopotamię i Syrię z Palestyną i Egiptem (Bet Szean i prawdopodobnie Jenoaam). W miastach tych miejscowe egipskie księżęce zostały odsunięte od władzy i zastąpione przez urzędników egipskich, którzy administrowali podległymi sobie obszarami we współpracy z lokalnymi instytucjami miejskimi³.

Na czele administracji egipskiej stał „nadzorca wszystkich krajów północnych”. Tytuł ten nosili m.in. generał Djehuti za panowania Totmesa III oraz Amenmose za Amenhotepa III. W okresie Amarna sprawował go najprawdopodobniej Iankhamu, który w listach władców miejscowych ukazywany jest jako najpotężniejszy człowiek w Kanaanie. Urzędnicy ci nadzorowali lokalnych królów (EA 83, 31. 39-40) oraz garnizony wojsk egipskich (EA 117, 62-63). Odpowiadali również za gromadzenie i dystrybucję dóbr płynących z i do Egiptu.

Syria i Palestyna podzielone zostały na trzy dystrykty z centrami w Gazie, Kumidi i Sumur, gdzie zasiadali egipscy namiestnicy zwani *rābisu*, których wspierali wojskowi, np. „nadzorca stajni” dowodzący oddziałami

² R. S. MERRILLEES, *Political Conditions in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age*, „The Biblical Archaeologist” 49 (1986), s. 42-50; A. LEONARD JR, *The Late Bronze Age: Archeological Sources for the History of Palestine*, „The Biblical Archaeologist” 52 (1989), s. 4-39.

³ Por. N. NA'AMAN, *Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan*, „Israel Exploration Journal” 31(1981), s. 177-178; S. ISRAELIT-GROLL, *The Egyptian Administrative System in Syria and Palestine in the 18th Dynasty*, [w:] *Fontes atque Pontes*, hrsg. M. Görg, Wiesbaden 1983, s. 234-242 (Ägypten und Altes Testament. Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und das Alten Testaments, 5).

mi rydwanów. W kilku innych miastach (m.in. w Jerozolimie, Megiddo i Byblos) stacjonowały egipskie garnizony, których obowiązek utrzymania spoczywał na władzach lokalnych. Istniały także specjalne miasta-składy, gdzie gromadzono żywność i daniny⁴.

Posiadanie Kanaanu dawało faraonom wymierne korzyści materialne. Zwyczajową formą poddania się władcy egipskiemu były opłaty, na które składały się m.in. zboże, oliwa z oliwek, wino oraz zwierzęta hodowlane. Część wysyłano do Egiptu, większość jednak zużywana była na utrzymanie garnizonów i administracji, która ciągle, chociaż coraz słabiej związana z ojczyzną, istniała w Kanaanie⁵. Praktyka takich darów istniała również w czasie kryzysu. EA 314, 323, 327 i 331 wspominają o szkle, Biridija z Megiddo pisze, że wysłał w darze faraonowi bydło i owce (EA 242), Tagi z Ginti-kirmil przygotował karawanę (EA 264) i dar w formie wyposażenia rydwanu (EA 266). Milki-Ilu słał służących (EA 268), oskarżając równocześnie egipskiego komisarza o zabór 2 tys. szekli srebra (EA 270). Abdi-Asztarti wysłał kobiety (EA 64). Abdi-Hepa z Jerozolimy przygotował karawanę, ale została ona obrabowana (EA 287), a miejscowemu komisarzowi egipskiemu darował służbę (EA 288). Szubandu wysłał dzweczęta i bydło (EA 301), a inny władca – srebro i służbę (EA 309). Nieznany książę z południa (być może Szubandu) zmuszony był zapłacić 1,4 tys. szekli srebra jako odszkodowanie za zabójstwo egipskiego kupca (EA 313)⁶.

Ważne miejsce zajmowało także drewno, głównie cedrowe, po które organizowano całe wyprawy w góry Libanu, złoto, srebro, kamienie szlachetne, kość słoniowa oraz inne metale (brąz, miedź, ołów, cyna); wysyłano także wyroby rzemiosła: rydwany, broń i wyroby luksusowe, a także niewolników⁷. Wysyłane towary nie musiały być wyłącznie trybutem, gdyż wymiana

⁴ Por. Y. AHARONI, *The Archaeology of the Land of Israel*, Philadelphia 1978, s. 120-124; W. F. ALBRIGHT, *The Amarna Letters from Palestine*, [w:] *Cambridge Ancient History*, t. 2, cz. 2, s. 102.

⁵ Por. S. AHITUV, *Economic Factors in the Egyptian Conquest of Canaan*, „Israel Exploration Journal” 28 (1978), s. 93-99, zakłada, że nastąpiło całkowite podporządkowanie kraju Egipcjom, co nie jest tak oczywiste. N. NA’AMAN, *Economic Aspects...*, art. cyt., s. 173 uważa, że Egipt nie miał interesu w ustanowieniu stałych swoich rządów w Kanaanie, a garnizony utrzymywano tylko w kilku miastach.

⁶ Por. N. NA’AMAN, *The Egyptian-Canaanite Correspondence*, [w:] *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations*, eds. R. Cohen, R. Westbrook, Baltimore and London 2000, s. 130.

⁷ Por. S. AHITUV, *Economic Factors...*, art. cyt., s. 100-104. N. NA’AMAN, *Economic Aspects...*, art. cyt., s. 184, uważa, że wyroby rzemieślnicze i kosztowności były raczej darami dla faraona wysyłanymi na dwór egipski, a nie do miast garnizonowych.

darów była wówczas normalną praktyką wśród władców bliskowschodnich, będąc często formą kontaktów handlowych i politycznych⁸.

Pomimo danin dla Egiptu książętom kananejskim nie powodziło się źle. O ich bogactwie świadczyć może skarb odkryty pod podłogą jednego z pomieszczeń pałacu w Megiddo (warstwa VIII), w skład którego wchodziły przedmioty ze złota, plakietki z kości słoniowej, biżuteria oraz dzieła sztuki wykonane z różnych kosztownych materiałów⁹. Okres Amarna przyniósł kryzys wpływów egipskich, gdyż faraon Echnaton, koncentrując się na reformie religijnej, zaniedbał wyraźnie sprawy Palestyny. Władcy kananejscy zwani *hazannu* (tytuł ten odpowiadał egipskiemu *h3ty*-‘ oznaczającemu urzędników stojących na czele lokalnej administracji w Egipcie), już tylko teoretycznie podlegali władzy *rābisu*. Władza tych namiestników osłabła, a książęta zaczęli prowadzić politykę, kierując się przede wszystkim własnymi interesami. Pomimo to starano się utrzymać przynajmniej formalne oznaki podległości faraonowi, ukazując mu uległość i zapewniając o lojalności w listach.

Kanaan był rejonem, w którym krzyżowały się kultury Mezopotamii i Egiptu. Widać to wyraźnie w religii, sztuce oraz ideologii władzy. Ważnym czynnikiem była tu również sztuka pisania, skrybowie byli znaczącymi postaciami w aparacie urzędniczym pracującym dla miejscowych elit¹⁰. Dzięki ich pracy możliwe jest przynajmniej częściowe poznanie dziejów rejonu w okresie brązu.

Nakreślony powyżej obraz Kanaanu był tłem polityczno-gospodarczym, w którym lokowała się także Jerozolima. Źródłem pozwalającym odtworzyć fragmenty jej dziejów jest 6 listów wysłanych przez władcę miasta Abdi-Hepe (*ARAD-Hi-pa* – „sługa Hipy”, bogini hurycyckiej; identyczne lub bardzo podobne imię nosił władca państwa Sijannu wspomniany w RS 19. 68 obok Aziru z Amurru; byli oni współcześni Niqmaddu II z Ugarit¹¹) skierowanych do faraonów egipskich.

⁸ M. LIVERANI, *Guerra e diplomazia nell'antico Oriente*, Roma-Bari 1994, s. 183-260.

⁹ Por. Y. AHARONI, *The Archaeology...*, dz. cyt., s. 142, datuje tę warstwę na okres Tell el-Amarna. G. W. AHLSTRÖM, *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*, Sheffield 1993, s. 228 (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 146), uważa, że Megiddo było wówczas „egipskim bastionem i centrum w którym gromadzono produkty doliny Jezreel” – być może bogactwa te należały do jakiegoś wysokiego urzędnika egipskiego.

¹⁰ Por. A. MILLARD, *The Knowledge of Writing in Late Bronze Age Palestine*, [w:] *Languages and Cultures in Contact. At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm. Proceedings of the 42th RAI*, eds. K. van Lerberghe, G. Voet, Leuven 1999, s. 317-326 (Orientalia Lovaniensia Analecta, 96).

¹¹ Por. H. KLENGEL, *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*, Berlin 1992, s. 131.

Postać władcy jerozolimskiego pozostaje zagadką, z jego własnych słów wynika, że do władzy mógł zostać powołany przez faraona, chociaż formułę wyniesienia go na tron przez „silne ramię faraona” odczytywać należy raczej jako podkreślenie swego posłuszeństwa (EA 286, 9-13; 287, 25-28; 288, 13-15). Określany jest jako „władca Urusalim”, co świadczy o tym, że należał do dynastii władającej regionem (ziemią podległą miastu – *māt Urusalim*); nosił również tytuł *hazannu*, którym określano zarządców miast egipskich odpowiedzialnych za całość i bezpieczeństwo ich terytoriów. Jest to wyraz egipskiej ideologii królewskiej, w której tylko faraon, „Bóg Słońce” był prawdziwym władcą; jego poddani określani są mniej znakomitymi tytułami.

Abdi-Hepa nazywany jest dumnie „przyjacielem króla” (tj. faraona) – (*LÚ*) *ruhi šarri* (odpowiednik egipskiego *rh nsw.t* – towarzysz króla); może tu chodzić o honorowy tytuł dla wasala znany także prawdopodobnie jako nazwa urzędu z Ugarit (w formie *mûdu đarri / šarreti*) oraz wczesnego Izraela (*rē'eh hammelek*), chociaż jak dotąd nie udało się ustalić zakresu funkcji osób go sprawujących¹².

Wiadomości pochodzące z listów z Tell el-Amarna są przypadkowe i bardzo fragmentaryczne; powoduje to liczne niejasności co do kształtu samej Jerozolimy, jak i osoby jej władcy. Abdi-Hepa miał posiadać w mieście siedzibę, pałac (*bîtu*; EA 287, 33-37. 73-75); w innym budynku stacjonowało 50 żołnierzy egipskich¹³. Ciekawe jest jednak, że wspomina on o swoim domu, brak natomiast jakichkolwiek wzmianek o murach czy też bramach miejskich (o których często piszą inni miejscowi książęta). Spowodowało to, że pojawiły się przypuszczenia, iż siedzibą władcy Jerozolimy mógł być ufortyfikowany dom położony gdzieś w pobliżu źródła Gihon¹⁴.

W EA 287 Abdi-Hepa skarży się na zachowanie miejscowych wojsk egipskich, które wtargnęły do pałacu (wybijając dziurę w dachu) i omal nie pozbawiły go życia. Być może z pobytom tego garnizonu związane było ciekawe znalezisko w pobliżu Miasta: w 1975 roku w ogrodzie kościoła św. Szczepana odkryto małą statuetkę wysoką na około 7,3 cm, wykonaną

¹² Por. G. W. AHLSTRÖM, *Administration of the State in Canaan and Ancient Israel*, [w:] *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. J. Sasson, t. 1, New York 1995, s. 591. O „przyjacielu króla” we wczesnym Izraelu zob. A. van SELMS, *The Origin of the Title “The King’s Friend”*, „Journal of Near Eastern Studies” 16 (1957), s. 119-123; H. DONNER, *Der „Freund des Königs“*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 73 (1961), s. 269-277; A. PENNA, *Amico del Re*, „Rivista Biblica Italiana” 14 (1966), s. 459-466; F. TRYL, *Dworzanie króla Salomona. Administracja we wczesnym Izraelu*, „Zeszyty Naukowe KUL” 49 (2006), s. 89-90.

¹³ Por. N. NA’AMAN, *It Is There: Ancient Text Prove It*, „Biblical Archaeologist Reader” 24 (1998) nr 4, s. 42-43.

¹⁴ M. STEINER, *It’s Not There: Archaeology Proves a Negative*, „Biblical Archaeologist Reader” 24 (1998) nr 4, s. 28, uważa, że Urusalim nie było wówczas miastem, ale posiadłością królewską należącą do faraona; sam Abdi-Hepa miałby być zaledwie zarządcą tej włości.

na z gładzonego zielonkawego kamienia, przedstawiającą postać męską siedzącą na krześle (brak jej głowy i górnej części ciała). Datuje się ją na okres Nowego Państwa i interpretuje jako wyobrażenie egipskiego boga Amona lub Ptaha. Podobna figurka została odkryta w czasie wykopalisk w południowo-zachodniej części Miasta Dawida w roku 1927. Wydaje się to popierać przypuszczenie wspomniane już wyżej, że istniała tu w okresie późnego brązu świątynia położona w bezpośrednim sąsiedztwie Jerozolimy przy głównym szlaku biegnącym do Sychem¹⁵.

Treść listów wskazuje, że władca Jerozolimy był bardzo aktywny, często wchodził w konflikty ze swoimi sąsiadami, których skargi do faraona zmuszały Abdi-Hepę do gęstego tłumaczenia się ze swoich postępów oraz zapewnień o swojej lojalności i oddaniu¹⁶. W EA 286 pisze:

„To się nigdy nie wydarzyło, co zarzucają mi przed obliczem króla, mojego Pana, [mówiąc]: «Abdi-Hepa zdradził króla, swojego Pana». Spójrz: oto ani mój ojciec, ani moja matka nie doprowadzili mnie na to miejsce, ale silne ramię króla pozwoliło mi wejść do domu mojego ojca! Dlaczego więc miałbym popełnić zdradę przeciwko królowi, mojemu Panu? [...] Powiedziałem komisarzowi króla, mojego Pana: «Dlaczego miłujecie wrogów, a nienawidzicie książy?»». Tak oczerniają mnie przed obliczem króla, mojego Pana, ponieważ powiedziałem: «Upadają ziemie króla, mojego Pana»¹⁷.

Tekst ten jest jednym z wielu opisów dowodzących, że Kanaan w okresie Amarna był miejscem licznych sporów, a nawet zatargów zbrojnych. Niemoc Egiptu pogrążonego w kryzysie związanym z przeprowadzaną przez faraona reformą religijną spowodowała, że władcy miast kananejskich musieli rozstrzygać je samodzielnie. Początkowo wspólnym przeciwnikiem większości książy był Labaju, władca Sychem, przeciwko któremu zawiązano koalicję. Weszli do niej sam Abdi-Hepa, Szwardata z Hebronu (lub Gat), Zurato z Akko oraz Indaruta z Akszat, jak wynika z listu Szwardata do faraona w EA 366: „Wiedz królu, mój Panie, że wszyscy moi bracia (tj. inni władcy) opuścili mnie. Ja i Abdi-Hepa toczymy wojnę z Habiru. Zurato, człowiek z Akki, i Inadruta, człowiek z Akszat, oni dwaj uratowali mnie, przybywając z pięćdziesięcioma rydwanami. Oto, kto walczy wraz ze mną”.

Ich przeciwnik także znalazł sojuszników w osobach Milkili z Gezer i Tagu z Gat. Powstanie wrogich sobie przymierzy spowodowało długo-

¹⁵ Por. G. BARKAY, *A Late Bronze Age Egyptian Temple in Jerusalem*, „Israel Exploration Journal” 46 (1996), s. 23-43, oraz tenże, *What’s an Egyptian Temple Doing in Jerusalem?*, „Biblical Archaeologist Reader” 26 (2000) nr 2, s. 48-57.

¹⁶ Por. A. GIANTO, *Subject Fronting in the Jerusalem Amarna Letters*, „Orientalia” 63 (1994), s. 209-225.

¹⁷ Tłumaczenie tekstów za: *The Amarna Letters*, ed. W. L. Moran, Baltimore and London 1992, oraz M. LIVERANI, *Le lettere di el-Amarna*, t. 1: *Le lettere di „Piccolo Re”*, Brescia 1998.

trwały konflikt. Władca Jerozolimy w EA 286 oskarża Milkilu o utratę „całej ziemi króla”. Książę Gezer wraz ze swoim przybranym ojcem Tagu, jak donosił Abdi-Hepa w EA 289 i 290, zajęli Rubutu, miasto, które prawdopodobnie było tradycyjnie kontrolowane przez władców jerozolimskich. W EA 289 pisze: „Milkilu nie odszedł od synów Labaju i od synów Arsawy, ponieważ pragną oni ziemi króla dla siebie. Jak od wodza, który czyni takie rzeczy, dlaczego król nie <z>apyta go o przyczynę? Oto, co uczynili Milkilu i Tagi: zajęli Rubutu. I teraz, tak jak Jerozolima, czy te ziemie należą do króla, dlaczego to <nie> dotyczy króla, jak Hazzatu? Gintikirmil należy do Tagi, a ludzie z Gintu stoją garnizonem w Bitsanu. Czy mamy czynić jak Labaju, który darował kraj Szakmu dla Habiru? Milkilu napisał do Tagiego i synów <Labaju>: «Będziemy obaj twoim wsparciem. Daruj wszystkie ich winy, jakie uczynili człowiekowi z Qiltu, i odizolujmy Jerozolimę». Addaja przechwycił żołnierzy, których wysłałeś na żądanie Haji, syna Mijare; on stał w swoim własnym domu w Hazzatu i wysłał 20 ludzi do Egiptu. Niech król, mój Pan, wie, że nie ma żołnierzy króla ze mną. Prawdziwe jest także, jak życie króla, że jego urzędnik *irpi*, Pu'uru, porzucił mnie i jest w Hazzatu. (Niech król pamięta o tym, kiedy on powróci). I dlatego niech król wyśle 50 ludzi jako garnizon, aby strzegli kraju. Cała ziemia króla jest opuszcz<ona>”.

Jak już wspomniano, pierwotnie największym zagrożeniem był władca Sychem, którego agresywna polityka i podboje zmuszały innych książąt do zawierania sojuszy i wspólnej obrony. Jednak jego śmierć nie przyniosła spokoju, a Jerozolima weszła w konflikt ze swoim niedawnym sojusznikiem Szuwardatą. Abdi-Hepa w EA 290 donosi, że jego miasto, Bit-^dNIN.URTA (tłumaczone także jako Bit-Anat), zostało podbite przez Qiltu: „Spójrz na wrogie działania, które uczynili Milki-Ilu i Szuwardata przeciwko ziemi króla, mojego Pana: zebrali wojsko z Gezer, wojsko z Gat i wojsko z Qiltu i zajęli ziemię Rubutu, ziemię króla spustoszyli Habiru. Teraz także miasto należące do Jerozolimy Bit-^dNIN.URTA przeszło na stronę człowieka z Qiltu. Wysłuchaj królu swojego sługę Abdi-Hepę i wyślij luczników, aby odzyskać ziemię króla. Jeżeli nie będzie luczników, ziemię króla spustoszą Habiru. Te czyny przeciwko ziemi uczyniono na rozkaz Mil[ki-Ilu i n]a rozkaz Szuwardaty [razem z] Gat”.

Miasto Qiltu pojawia się także w dwóch listach od Szuwardaty – w EA 279 skarży się on, że Abdi-Hepa zajął to miasto, a w EA 280 informuje faraona, że Qiltu zostało odzyskane: „Król, mój Pan, pozwolił mi wywołać wojnę o Qiltu i wywołałem wojnę. Teraz jest pokój; moje miasto zostało odzyskane dla mnie. Dlaczego Abdi-He[p]a napisał do człowieka z Qiltu: «[We]ź srebro i podążaj za mną»? Ponadto niech mój król, mój Panie,

sprawdzi – jeżeli wziąłem człowieka, wołu lub osła od niego, [wówczas] czyniłby słusznie! Umarł Labaju, który zajmował nasze miasta, ale teraz innym Labaju jest Abdi-Hepa i zajmuje nasze miasta”.

W ten sposób Jerozolima została otoczona przez wrogów: na północy Sychem, na zachodzie Gezer, a na południu Hebron. Położenie stawało się rozpaczliwe, możliwe nawet, że w międzyczasie część jego terytorium została utracona – oprócz Qiltu, Szuwardata i Tagu zajęli miasto Rubutu; na północy odpadło Bet Horon¹⁸. Egipski garnizon stacjonujący dotychczas w Jerozolimie został przeniesiony do Gazy. Aszkelon, Lakisz i Gaza przyłączyły się do wrogów Abdi-Hepy. Doszło do tego dodatkowe niebezpieczeństwo ze strony grasujących w okolicy band Habiru; groźni byli także bezpańscy żołnierze zaciężni i dezerterzy. W EA 288 władca Jerozolimy skarży się faraonowi: „Spójrz: król, mój Pan, ustanowił swoje imię na wschodzie Słońca i na zachodzie Słońca. Złym uczynkiem jest to, co uczyniono przeciwko mnie! Spójrz: nie jestem księciem, jestem żołnierzem egipskim dla króla, mojego Pana. Spójrz: jestem przyjacielem króla, jestem tym, który przynosi trybut królowi. Ani mój ojciec, ani moja matka, ale silne ramię króla wprowadziło mnie do domu mojego ojca. [...] Przyjmij radę, królu, w sprawie twojej ziemi. Cała ziemia króla została zdewastowana, zewsząd jest wrogość przeciwko mnie aż do ziemi Szeri, aż do Ginti-kirmil. Pokój jest dla wszystkich książąt, ale dla mnie jest wrogość. Stałem się jak Habiru i nie mogę ujrzeć na oczy króla, mojego Pana, ponieważ jest wrogość przeciwko mnie. Jestem jak statek pośrodku morza. Silne ramię króla zajęło Nahrima i Kusz, ale miasta króla zajęli wrogowie [Habiru]. Nie ma ani jednego księcia, [który pozostał] przy królu, moim Panu, wszystko popadło w ruinę. Spójrz: Turbasu został zabity w bramie Sil i król nie uczynił nic! Spójrz: Zimridu z Lakisz zniszczył niewolników, którzy stali się Habiru. Yaptih-Adda zabił w bramie Sil i [król] nie uczynił nic. Dlaczego nie zapytasz o to [królu]? Zadbaj królu [o swoją ziemię] i zwróć swą uwagę, [i spraw aby wyruszyły (?)] wojska egipskie do twojej ziemi. Jeżeli w tym roku nie będzie wojsk, wszystkie ziemie króla zostaną zdewastowane”.

Sytuacja była więc dla Abdi-Hepy bardzo niewygodna i niebezpieczna, i przypuszcza się, że ta sytuacja mogła zapoczątkować upadek Jerozolimy. Jako prawdopodobną przyczynę ostatecznego upadku znaczenia miasta wskazać należy na proces osiedlania się w jej okolicach plemion izraelskich, które mogą ukrywać się pod mianem Habiru (sumeryjskie SA.GAZ, akadyjskie *hapiru* / *habiru*)¹⁹. Jest to jednak kwestia ciągle otwarta, czy rzeczywiście

¹⁸ Por. M. W. SEVERAL, *Reconsidering the Egyptian Empire in Palestine during the Amarna Period*, „Palestine Exploration Quarterly” 104 (1972), s. 123.

¹⁹ Por. N. MENDECKI, *Palestyna i Jerozolima w okresie przedizraelskim*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2 (1995), s. 88-89.

można łączyć ten lud (czy też raczej grupę społeczną wyrzutków żyjących na marginesie ówczesnego „cywilizowanego” świata) z kształtującymi się plemionami izraelskimi²⁰.

Szukając fragmentów biblijnych mogących odnosić się do tych wydarzeń, wskazać można na opis klęski koalicji miast kananejskich w starciu z wojskami Jozuego (Joz 10), w trakcie którego został ranny władca jerozolimski Adonisedek²¹.

Analiza imion występujących w listach z Tell el-Amarna wykazuje, że większość z ich właścicieli była pochodzenia huryckiego z domieszką imion indoaryjskich, co daje pewne pojęcie o składzie etnicznym wyższych sfer państw palestyńskich²². W. L. Moran, badając język listów pochodzących z Jerozolimy, doszedł do wniosku, że wykazują one wpływy syryjskie. Na tej podstawie wysunął przypuszczenie, że Abdi-Hepa utracił tron Jerozolimy i dopiero później dzięki poparciu „mocnego ramienia” faraona udało mu się odzyskać swoje władztwo (EA 286, 9-13; 287, 26-28). Skryba piszący listy miałby być przybyszem, który wszedł na dwór Jerozolimy po powrocie władcy z wygnania²³.

Inna hipoteza próbuje wyjaśnić tę różnicę przypuszczeniem, że miejscowy skryba używał po prostu odmiennego sylabariusza niż jego koledzy z innych miast. Bezsporne jest jednak, że nawet później pismo, jakim posługiwano się w okolicach Jerozolimy, różniło się od tego, jakim posługiwano się w północnej części państwa²⁴.

²⁰ Por. N. P. LEMCHE, „Hebrew” as a National Name for Israel, „Studia Theologica” 33 (1979), s. 1-23; N. NA’AMAN, *Habiru and Hebrew: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere*, „Journal of Near Eastern Studies” 45 (1986), s. 271-288; F. TRYL, *Szukając pierwszych Izraelitów*, „Zeszyty Naukowe KUL” 45 (2002) nr 3, s. 35-59.

²¹ E. DAVIS, *Adoni-Zedek*, [w:] *Encyclopedia Judaica*, t. 2, k. 296, zauważa, że postać ta dobrze pasuje do obrazu początków Izraela w Palestynie; LXX zawiera w miejscu tego imienia formę Adonibezek, jednak autor odrzuca ich identyfikację. E. DAVIS, *Adoni-Bezok*, [w:] *Encyclopedia Judaica*, t. 2, k. 294, przypuszcza, że imię Adonibezek może być nazwą urzędu, tytułem: pan (miasta) Zedek; jednak miasto jako komponent imion własnych w Biblii nie ma analogii, a bóstwo Zedek nie jest nigdzie indziej potwierdzone (zob. jednak imię Melchizedek). natomiast F. M. CROSS, *Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays In the History of the Religion of Israel*, Cambridge 1973, s. 209, imiona władców Jerozolimy łączy z boskim elementem *sidqu*, który jest pospolicie w imionach amoryckich, ugaryckich, kananejskich oraz hebrajskich typu *sidqí-NN* (bóg NN jest moją sprawiedliwością) itp.

²² Por. A. F. ALBRIGHT, *The Amarna Letters*, art. cyt., s. 109-110.

²³ Por. W. L. MORAN, *The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters*, [w:] *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*, eds. H. Goedicke, J. J. M. Roberts, Baltimore 1975, s. 146-166.

²⁴ Por. W. L. MORAN, *The Hebrew Language In Its Northwest Semitic Background*, [w:] *The Bible and the Ancient Near East*, ed. G. E. Wright, Garden City 1965, s. 66.

Jako ostatni możliwy ślad po władcach Jerozolimy z okresu późnego brązu wspomnieć należy duży zespół grobowy na zachodnim stoku Góry Oliwnej wypełniony setkami dzbanów oraz waz datowanych na XVII-XIV wiek przed Chrystusem. Groby miały kształt prostokątnych dołów ze ścianami wykładanymi kamieniami, przykrytych kamiennymi płytami. Także w miejscu zwanym „Dominus Flevit” miejscowi Franciszkanie odkryli bogaty zespół ceramiki, w tym liczne alabastrowe i fajansowe naczynia oraz egipskie skarabeusze pochodzące w większości z okresu średniego brązu IIC (XVI wiek przed Chrystusem) i późnego brązu I-IIA (XV-XIV wiek przed Chrystusem). Interesujące są zwłaszcza naczynia z XIV wieku przed Chrystusem (w większości datowane na okres Amarna), głównie tego samego typu, jaki odkryto w innych miejscach miasta. Stwierdzono także pokaźne ilości ceramiki importowanej pochodzącej zwłaszcza z Cypru, Egiptu i obszaru egejskiego²⁵.

Opisy przytaczane powyżej wydają się sugerować, że Jerozolima w późnym brązie była potężnym miastem, ale brak na to dowodów archeologicznych. Początkowo temu okresowi przypisywano ciąg teras położonych na wschodnim stoku wzgórza zajmowanego przez miasto. Było to kolosalne przedsięwzięcie: 7 gigantycznych stopni o powierzchni około 250 m kw., ich wnętrza zbudowane było z szeregu komór oddzielonych od siebie kamiennymi murami stabilizującymi całą budowlę; całość wypełniona była kamieniami i ziemią. Znaleźiska w tym miejscu są nieliczne i fragmentaryczne, a sytuację komplikują liczne ślady napraw, które spowodowały wymieszanie materiału archeologicznego²⁶. Szczegółowa analiza szczątków ceramiki znalezionych we wnętrzu teras pozwala datować je na około XIII lub nawet XII wiek przed Chrystusem²⁷.

Terasy te nie są typowymi terenami budownictwa mieszkaniowego. Powiększały one obszar szczytu wzgórza w kierunku wschodnim, gdzie ich krawędź obniżając się, przylegała do stoku. Wysokość kilku murów podtrzymujących i teras osiągała 8 m. Ta masywna konstrukcja tworzyła szeroką platformę różniącą się rozmiarami, techniką budowy i planem od teras, które budowano dla zwykłych budynków mieszkalnych. Musiała ona raczej służyć jako solidna podstawa dla twierdzy z okresu późnego brązu,

²⁵ Por. B. MAZAR, *Jerusalem in the Biblical Period*, [w:] *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968-1974*, ed. Y. Yadin, Jerusalem 1975, s. 3.

²⁶ Por. K. M. KENYON, *Excavations in Jerusalem, 1964*, „Palestine Exploration Quarterly” 97 (1965), s. 4-6.

²⁷ Por. M. L. STEINER, *Re-dating the Terraces of Jerusalem*, „Israel Exploration Journal” 44 (1994), s. 15.

którą zamieszkiwał miejscowy władca. Być może, że w tym najwyższym punkcie miasta powstał rodzaj akropolu²⁸.

Podobnie na średni brąz datuje się system wykutych w skale tuneli pozwalających czerpać wodę ze źródła Gihon (tzw. system Warrena). Do niedawna próbowano go przypisywać Izraelitom lub ich bezpośrednim poprzednikom²⁹, ale hipotezę tę obalili niedawne wykopaliska archeologiczne przeprowadzone w tym rejonie³⁰.

Podsumowując należy stwierdzić, że tak naprawdę po potężnym mieście Abdi-Hepy nie został żaden ślad, a jego poddani korzystali przede wszystkim z dokonań mieszkańców Jerozolimy sprzed kilku stuleci.

Analiza listów amarneńskich pozwala sugerować, że w okresie swego krótkotrwałego „rozkwitu” w późnym brązie, terytorium podległe Jerozolimie rozciągało się najprawdopodobniej na południe od Betel na północy, do Hebronu na południu i od Jordanu na wschodzie do wzgórz Szeferi na zachodzie. Miejsce miasta w prowincji egipskiej Kanaanu było podobne do innych nizinnych miast-państw, chociaż jego społeczność, ekonomia i organizacja wewnętrzna mogła być odmienna od tych, jakie panowały u jego sąsiadów zachodnich.

Przedizraelska Jerozolima może być określona jako wyżynna twierdza dominująca nad terytorium zamieszkałym przez grupy pasterzy oraz izolowane wspólnoty rolników. Listy amarneńskie świadczą, że zarówno Jerozolima jak i Sychem były wówczas miejscowymi potęgami. Sychem było główną siłą na Pogórzu centralnym, a jego władcy podporządkowywali sobie sąsiednie tereny. Jednak obraz tego miasta i podległego mu kraju, jaki powstaje w oparciu o wyniki prac archeologicznych jest całkiem inny. Obszar miasta wyniósł ok. 4-4,5 ha, a jego główne budowle (fortyfikacje, bramy i świątynie) są głównie przebudowanymi lub odbudowanymi pozostałościami z okresu średniego brązu. Biorąc pod uwagę powierzchnię zajmowaną przez budynki publiczne, pozostały obszar miasta zamieszki-

²⁸ Por. Y. SHILOH, *Jerusalem, The Early Periods and the First Temple Period, Excavation Results*, [w:] *The New Encyclopedia...*, dz. cyt., t. 2, s. 702.

²⁹ Por. J. WILKINSON, *Ancient Jerusalem: Its Water Supply and Population*, „Palestine Exploration Quarterly” 106 (1974), s. 33-51; Z. ABBEL, A. ARBIT, *Some New Thoughts on Jerusalem's Ancient Water Systems*, „Palestine Exploration Quarterly” 127 (1995), s. 2-7.

³⁰ Por. H. SHANKS, *I Climbed Warren's Shaft (But Joab Never Did)*, „Biblical Archaeologist Reader” 25 (1999) nr 6, s. 30-35; R. REICH, E. SHUKRON, *The System of Rock-Cut Tunnels near Gihon in Jerusalem Reconsidered*, RB 107 (2000), s. 5-17. Podobny system kanałów doprowadzających wodę do miasta z tego okresu posiadało najprawdopodobniej Gezer – por. R. REICH, E. SHUKRON, *Notes on the Gezer Water System*, „Palestine Exploration Quarterly” 135 (2003), s. 22-29.

wać mogło nie więcej niż 800 osób. W podobnej sytuacji znajdowała się zapewne także Jerozolima³¹.

Powyższe rozważania wskazują, że Jerozolima w okresie brązu była stosunkowo niewielkim, ale aktywnym (a nawet agresywnym) ośrodkiem politycznym w Kanaanie. Jej władca Abdi-Hepa był osobowością nieprzeciętną, którego ambicje pozwoliły stworzyć mu regionalną potęgę. Musieli liczyć się z nim, a nawet bać jego sąsiedzi, których kosztem budował i poszerzał swoje władztwo. Miasto mogło utrzymywać się również z łupów zagarniętych na pasterzach, którzy przybywali tu ze swoimi stadami w poszukiwaniu wody lub, co jest bardziej prawdopodobne, ściągano opłaty z karawan wędrujących szlakami handlowymi, które krzyżowały się w pobliżu Jerozolimy³².

Niewielka liczba źródeł oraz ich tendencyjność nie pozwala do końca określić pozycji państwa jerozolimskiego w Kanaanie, ale najwyraźniej, jak na ówczesne czasy i warunki, była ona znacząca. Agresywne działania mogły spowodować pewne wyczerpanie zasobów ludzkich nie tylko Jerozolimy, ale i jej sąsiadów. Wykorzystali to niespokojni wędrowcy, wyrzutkowie społeczni, Habiru, którzy kosztem zwalczających się miast-państw tworzyli na ich rubieżach własne ośrodki będące odskocznią do dalszych zdobyczy. Pytaniem pozostaje, czy należy widzieć w nich protoplastów Izraelitów, ale wydaje się, że przynajmniej część z nich mogła zostać z czasem wchłonięta przez powstający naród żydowski.

Lublin

FABIAN TRYL

Summary

Abdi-Hepa and his capital. Jerusalem in the Late Bronze Age

The history of Jerusalem is long and unclear. There are many doubts considering the city's history before it was conquered by the Israelites. The only written source of information about it is the set of famed letters from Tell el-Amarna, six of which were written by Abdi-Hepa, the prince of Jerusalem. There is no detailed information about Abdi-Hepa available. However, his letters present him as an energetic politician. His actions made Jerusalem powerful in middle Canaan, and the neighboring countries accused him of hostility and attempts to take control over them. Unfortunately, archeological research does not confirm this theory. The findings show a relatively small town and no remains which could suggest the real size of the town were found. It gave rise to much controversy over the issue.

³¹ Por. N. NA'AMAN, *The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on the Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.*, „Bulletin of the American Schools of Oriental Research” 304 (1996), s. 19-20.

³² Por. G. AULD, M. STEINER, *Jerusalem I. From the Bronze Age to the Maccabees*, Cambridge 1996, s. 33.